
Vállalati felelősség az emberi jogi jogsértésekért – Új törvénytervezet Németországban

Thomas Schröder*

A vállalatok globális felelőssége az emberi jogok megsértéséért az európai jogalkotás középpontjába kerül. Ez a fejlemény nemcsak a nyugati országokban megfigyelhető megnövekedett társadalmi érzékenységnek, hanem a nemzetközi jog alapján folyó vitának is tulajdonítható. A Németországban jelenleg tárgyalt törvénytervezet mindössze a nagyobb vállalatok számára fogalmaz meg nagyobb erőfeszítésekre vonatkozó kötelezettségeket; a büntetőjogi szankciók már nincsenek napirenden. Ez a cikk nyomon követi a jelenlegi vitát, és egy meghirdetett uniós kezdeményezéssel is foglalkozik.

Kulcsszavak: vállalati társadalmi felelősségvállalás, emberi jogok, ellátási lánc, önszabályozás, externalizációs társadalom

Corporate Responsibility for Human Right Violations – Introducing a new draft law in Germany

The global responsibility of companies for human rights violations is moving into the focus of legislation in Europe. This development can be attributed not only to an increased social sensitivity in the countries of the West, but also to the current discussion under international law. The draft law currently under discussion in Germany is limited to an obligation for larger companies to show more effort; criminal sanctions are no longer on the agenda. This article traces the current discussion and also addresses an announced EU initiative.

Keywords: corporate social responsibility, human rights, supply chain, self-regulation, externalisation society

<https://doi.org/10.32980/MJSz.2022.5.2184>

1. Önkéntes önszabályozás és az emberi jogok védelmét szolgáló állami kötelezettségek az értékláncban

A vállalati társadalmi felelősségvállalás bizonyos minimumkövetelményeinek jogi meghatározását taglaló új törvény kihirdetését nagy kérdőjel övezi. Jelenleg

* Prof. Dr. jur., Büntetőjog és Büntetőeljárás Jog Tanszék, Rendőrségi Főiskola, Baden-Württemberg. A szerző szeretne köszönetet mondani Diana Maria Nitának a kézirat frissítésében nyújtott nagyon hasznos segítségéért. Fordította: dr. Orosz Flóra doktorandusz, Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola.

egyeztetés folyik egy törvénytervezetről, a vállalatok gazdasági tevékenységükért való globális felelősségéről. Felvetődik azonban a kérdés, hogy a szövetségi kormányon belüli politikai harcban milyen törvényt tudnak egyáltalán elfogadni – ha egyáltalán ez lehetséges. Mindezek előtt röviden a globális értékláncokban megnyilvánuló, emberi jogsértésekért való vállalati felelősség alapvető kérdéseit vizsgálom meg.

Az a kérdés, hogy egy vállalat felelős-e, és hogyan felel, ha ellátási lánc mentén emberi jogot sért meg, nem csak jogi problémát¹ vet föl, hanem természetesen politikai, gazdasági és társadalmi problémát is. Csak a tapasztalt piaci szereplők tudják azt megcáfolni, hogy a nyugati politikai és gazdasági szereplők jelentős befolyása a kevésbé fejlett országokban élő emberek számára nemcsak előrelépést jelenthet. Éppen ellenkezőleg, tevékenységük a gyarmatok előtti kizsákmányoláshoz vezet – a környezeti károkról nem is beszélve.²

A globalizáció hatására új normákra lett szükség, amire a nemzetközi jog csak lassan – és a fontos területeken nem is megfelelően – reagál,³ így a vállalatok önkéntes fenntarthatósági kötelezettségvállalásai azt a cél szolgálják, hogy ezeket az „irányítási hiányosságokat” pótolják. Sőt, a vállalatoknak felelősséget is kell vállalniuk a társadalmi jólét érdekében a „vállalati társadalmi felelősségvállaláson”⁴ keresztül, és így segíteni tudják a nemzetállamokat transznacionális folyamatok irányításán keresztül, a szegények közötti fenntarthatóság-orientált intézkedés segítségével. Az európai államokban is egyre aktívabbá válik a nemzeti jogalkotó: ezt bizonyítja, hogy az emberi jogokról való vállalati gondossági kötelezettséget Franciaországban, Nagy-Britanniában és Hollandiában már törvénybe foglalták, Svájcban pedig 2020 novemberében tartottak népszavazást, melyen a lakosság és a kantonok többsége a „vállalati felelősségvállalási kezdeményezés” mellett szavazott.⁵

¹ Lásd HÜBNER, Leonhard: Bausteine eines künftigen Lieferkettengesetzes, *NZG* 2020, 1411 o.; MONNHEIMER, Maria – NEDELJU, Philipp: Wirtschaft und Menschenrechte – Kommt ein Sorgfaltspflichtengesetz?, *ZRP*, (2020), 205 o.; RUDKOWSKI, Lena: Nachhaltigkeit in den internationalen Lieferketten als Haftungsrisiko für deutsche Unternehmen, *CCZ*, (2020), 352. o.; THOMALE, Christ – MURKO, Marina: *EuZA*, (2021), 40. o.; A csoport önszabályozási kötelezettségeinek megsértéséért való felelősségről az angol jog szerint ASMUSSEN, Sven – WAGNER, Gerhard: Menschenrechtsklagen vor englischen Gerichten: Von Yachten zu Konzernen. (*ZEuP*), 2020, 979.; A globális ellátási láncok jogi felelősségének alkotmányos perspektívájáról lásd: SCHMAHL, Stefanie: Grundrechtsbindung der deutschen Staatsgewalt im Ausland, *NJW*, (2020), 2221, 2224. o.

² Lásd alapvetően LESSENICH, Stephan: *Neben uns die Sintflut. Die Externalisierungsgesellschaft und ihr Preis*, München, 2016.

³ Lásd MENG, Werner: Völkerrechtswirtschaftlicher Ordnungsfaktor und entwicklungspolitisches Steuerungsinstrument, in: MENG, Werner – MAGNUS, Ulrich – SCHLEMMER-SCHULTE, Sabine – COTTIER, Thomas – STOLL, Peter-Tobias – EPINEY, Astrid: *Das internationale Recht im Nord-Süd-Verhältnis*, Heidelberg, Müller, 2005, 1. és további o.; MONIEN, Johanna: *Prinzipien als Wegbereiter eines globalen Umweltrechts?*, Baden-Baden, 2014, 155. és további o.

⁴ A fogalomhoz lásd SPIEBHOFER, Birgit: Wirtschaft und Menschenrechte – rechtliche Aspekte der Corporate Social Responsibility, *NJW*, (2014), 2473. o.

⁵ Lásd ASMUSSEN, Sven: *Haftung für CSR*, Tübingen 2018, 3 o.; KUHLEN, Beatrix: *Corporate Social Responsibility (CSR). Die ethische Verantwortung von Unternehmen für Ökologie, Ökonomie und Soziales*, Baden-Baden, 2005; SCHIRMER, Jan-Erik: Nachhaltigkeit in den Privatrechten Europas, *ZEuP*, (2021), 35 o.; Az eredmények az alábbi linken érhetők el: <https://www.bk.admin.ch/ch/d/pore/va/20201129/can636.html> (letöltve: 2021. 06.18.).

Időközben Németországban nemcsak a gazdaság számára nagyvonalúan biztosított önszabályozáslehetőségének ellenzői,⁶ hanem két szövetségi miniszter is úgy vélte, hogy a jogalkotónak cselekednie kell.⁷ A gazdasági szervezetek véleményében való bizalom, miszerint a német gazdaság már elegendő környezetvédelmi és emberi jogi értéket közvetít a világba, már nem elegendő. Ennek oka az, hogy a korábbi szövetségi kormány által 2016-ban elindított „Gazdasági és Emberi Jogok Nemzeti Akciótervnek” csak csekély visszhangja volt a gazdaságban. Továbbá az információszolgáltatásra hajlandó vállalatok csak alig egyötöde felelt meg az előírt sztenderdeknek.⁸

Mindenesetre mindkét miniszter arra kötelezné a német vállalatokat, hogy az emberi jogok tiszteletben tartásának minimális szintjét külföldön is tartsák be. Valamint a jelenlegi szövetségi kormány által kötött koalíciós megállapodás egyik szakaszára is támaszkodni tudnak.⁹

2. Nemzetközi jogi irányvonal

Meg kell jegyezni, hogy ez semmiképp sem az első világ nagyvonalú gesztusának tekintendő. Sokkal inkább a nemzeti jogalkotó teljesítheti így kötelező nemzetközi jogi kötelezettségét. Bár az emberi jogi kötelezettségek területi hatályának kérdése a nemzetközi jog és az emberi jogok dogmatikájának legvitatottabb és legösszetettebb kérdéseire tartozik. Ebben az összefüggésben egyre több szerző kész elismerni, hogy a Német Szövetségi Köztársaság emberi jogi védelmi kötelezettsége arra irányul, hogy oly módon szabályozza a német vállalatok működését, hogy az ne sértsen emberi jogokat.¹⁰ Hasonlóképpen nem engedhető meg az sem, hogy a vállalatok magatartásukkal, tevékenységükkel közvetlenül

⁶ A jogi szabályozási stratégiákat, különös tekintettel az imperatív állami szabályozás, az önszabályozás és az államilag támogatott szociális szabályozás közötti különbséget lásd: *Eifert* Martin et al.: *Regulierungsstrategien*. In: HOFMANN-RIEM, Wolfgang – SCHMIDT-ABMANN, Eberhard – VOßKUHLE, Andreas (szerk.): *Grundlagen des Verwaltungsrechts*, 1. kötet, 2. kiadás. 2012, 19 Rn. 1 o.

⁷ A társadalmi csoportok gazdasági önszabályozó intézkedésekről kifejtett kritikáit lásd: *„Kein Mut zu mehr Verbindlichkeit – Kommentar deutscher Nichtregierungsorganisationen zum Nationalen Aktionsplan Wirtschaft und Menschenrechte der Bundesregierung”*, felülvizsgált változatot lásd 2017.02.06-tól: <http://germanwatch.org/de/download/17288.pdf> (a cikkben található összes internetes linket utoljára megnyitották: 2022.02.02.)

⁸ Lásd a 2016-2020 közötti Gazdasági és Emberi Jogok Nemzeti Akcióterv végrehajtásának monitorozásáról szóló zárójelentést, amely a vállalatok 2020.10.13-i emberi jogi átvilágítását ismerteti, 5. és azt követő o., lásd: <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2405080/23e76da338f1a1c06b1306c8f5f74615/201013-nap-monitoring-abschlussbericht-data.pdf>.

⁹ A CDU, CSU és SPD közötti koalíciós szerződés a 19. törvényhozási ciklusra 2018.03.12-től, Rn. 7380, lásd: <https://www.bundesregierung.de/resource/blob/656734/847984/5b8bc23590d4cb2892b31c987ad672b7/2018-03-14-koalitionsvertrag-data.pdf>.

¹⁰ KLINGER, Remo – KRAJEWSKI, Markus – KREBS, David – HARTMANN, Constantin: *Verankerung menschenrechtlicher Sorgfaltspflichten von Unternehmen im deutschen Recht, Gutachten erstellt im Auftrag von Amnesty International, Brot für die Welt – Evangelischer Entwicklungsdienst, Germanwatch e.V. und Oxfam Deutschland e.V.*, 2016.03.11., m.w.N., lásd: <https://www.oxfam.de/ueber-uns/publikationen/gutachten-verankerung-menschenrechtlicher-sorgfaltspflichten-unternehmen> (letöltve: 2020.10.03.)

érintett, illetve üzleti kapcsolatokkal összefüggésben érintett személyek emberi jogait megsértsék. E védelmi kötelezettségek tiszteletben tartásának egyik módja az, ha az emberi jogokra vonatkozó kellő gondosság elvét jogszabályban fektetik le a vállalatok számára, kötelezettséget róva ezáltal rájuk. E tekintetben főszabály szerint nincs szükség kifejezett nemzetközi jogi által biztosított engedélyre ahhoz, hogy a külföldi relevanciával bíró vállalati tevékenység törvényi szabályozását igazolják, amennyiben elismert kapcsolódási pont áll fenn.¹¹

3. A jogalkotási folyamat kezdete

Az első, a Fejlesztési Minisztériumnak szóló nem hivatalos törvénytervezet 2019 februárjában született meg.¹² „A vállalatok emberi jogokért való gondossági kötelezettségének német jogban való rögzítése” szakértői véleményeken alapult, melyeket nem kormányzati szervek készítettek 2016-ban.¹³ Mind a nemzetközileg elismert emberi jogok, mind a globális értékláncokon belüli környezetvédelem tekintetében a tervezet a nagy és bizonyos kisvállalatok számára is különféle gondossági kötelezettséget határoz meg, mint pl. kockázatelemzést, üzleti partner átvilágítását, korrekciós intézkedéseket, megfelelésért felelős személy kinevezését, vagy a visszaélést jelentő személyek védelmét.¹⁴ A szankciókat tekintve a tervezet előírja, hogy a vállalatok polgári jogi felelősséggel tartoznak az érintettekkel szemben, továbbá ellenőrzési hatásköréről, bírságról, közbeszerzési szerződésekből való kizárásról is rendelkezik. Továbbá a megfelelésért felelős tisztviselő hamis állítása bűncselekménynek minősül. Amennyiben pedig a hamis állítás más személynek sérelmet okoz, úgy a megfelelésért felelős tisztviselő és a vállalat vezetője is bűncselekmény elkövetéséért felel.¹⁵

4. A 2021. június 11-i "Ellátási láncról szóló törvény"

Az úgynevezett "Ellátási láncról szóló törvényt" 2021. június 11-én fogadta el a német Bundestag.¹⁶ A már említett átvilágítási kötelezettségek az ENSZ és az OECD irányadó elveiből származnak. A törvény kizárólag a Németországban székhellyel rendelkező, több mint 3000 főt foglalkoztató vállalatokra vonatkozik; illetve 2024-től az 1000 főt meghaladó létszámú vállalatokra is kiterjed az 1. §. szerint. A törvény célja a 7. § szerint nem a sikerre való kötelezés, hanem az erőfeszítés megtételére

¹¹KLINGER – KRAJEWSKI – KREBS – HARTMANN: i.m. 18. o.

¹² A globális értékláncok fenntartható kialakításáról és a gazdasági jogi előírások módosításáról szóló törvénytervezet (Fenntartható értéklánc törvény – NaWKG) beleértve a globális értékláncban megnyilvánuló emberi jogi és környezetvédelmi gondossági kötelezettséget (Gondossági kötelezettségről szóló törvény - Gondossági kötelezettség tv.), összességében: Gondossági kötelezettség tv. (2019.02.01.)

¹³ Lásd 11. lábjegyzetet

¹⁴ Gondossági kötelezettség tv., 4. és azt követő oldalak.

¹⁵ Gondossági kötelezettség tv., 11. és azt követő oldalak (13. és azt követő §)

¹⁶ BT-Drs. 19/30505.

való kötelezés. A szükséges korrekciós intézkedéseknek alkalmasnak kell lenniük a (fenyegető) jogsértés megelőzésére/megszüntetésére, de legalábbis annak minimalizálására. "Minél közelebb van a társaság a fenyegető vagy már bekövetkezett jogsértéshez, és minél nagyobb mértékben járul hozzá, annál nagyobb erőfeszítéseket kell tennie a jogsértés megszüntetésére."¹⁷ A jogsértés az éves forgalom két százalékáig terjedő pénzbírsággal sújtható a 24. szakasz (3) bekezdése szerint. Az ellátási törvény szerinti kötelezettségek megsértése nem von maga után polgári jogi felelősséget. Az egyéb polgári jogi felelősség azonban továbbra is fennmarad. Büntetőjogi szankciókról nem rendelkeznek a törvény. Az ellátási láncról szóló törvény 2023. január 1-jén lép hatály.

5. Az „Ellátási láncról szóló törvény” értékelése

Hogyan értékelhető az új törvény? Sok szervezet számára az ellátási láncról szóló törvény nem megy elég messzire, nem tartalmaz megfelelő rendelkezéseket, és "az iparági érdekekkel átitatott minimális konszenzusként"¹⁸ jellemzik. Ez a kritika azért különösen erős, mivel a törvény az ellátási láncról szóló törvényt szorgalmazó két minisztérium által kidolgozott "kulcsrendelkezéseket tartalmazó dokumentum"¹⁹ jelentős enyhítéseket tartalmazó változata. Már ebben a kulcsdokumentumban is enyhítettek a követelményeken a 2019-es javaslatához képest. A törvénynek a németországi székhelyű, több mint 500 főt foglalkoztató vállalatokra kellett volna vonatkoznia. Ezenkívül polgári jogi felelősséget írt elő az olyan károkért, amelyeket kellő gondosság esetén előre lehetett volna látni és el lehetett volna kerülni.

Úgy vélem, hogy a nyugati kiszervezési vállalatok és olyan vállalatok visszaszorítása, melyek gazdasági tevékenysége negatív hatást fejt ki más földrészekben, szükségessé teszi a legbefolyásosabb magánszereplők felelősségre vonását is. Az emberi jogok biztosítása azonban nem korlátozható kizárólag állami szereplőkre. A gazdasági szervezetek kritikáját – amely nem róhatott kötelezettséget a vállalatokra –, maga a német szövetségi kormány sem tudta érvényesíteni a más államokkal kötött megállapodásokban, így figyelmen kívül hagyja a paradigmaváltást a jogalkotási folyamat során: A nemzeti jog arra kötelezi a vállalatokat, hogy saját lehetőségeiket kihasználva növeljék az emberi jogok hatékonyságát, és ebből a célból hagyjanak fel a magánjogi jogérvényesítés eszközével.²⁰ Az első tervezetben még szereplő büntetendő cselekményeket jogosan törölték, mivel azok

¹⁷ BT-Drs. 19/30505, 48. o.

¹⁸ A német Umwelthilfe e.V. 2021.06.10-i sajtóközleménye, lásd: <https://www.duh.de/presse/pressemitteilungen/pressemitteilung/lieferkettengesetz-im-bundestag-enttaeuschend-fuer-umwelt-und-klimaschutz/> (letöltve: 28.07.2021).

¹⁹ A Szövetségi Munkaügyi és Szociális Minisztérium és a Szövetségi Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Minisztérium tervezete az emberi jogok globális értékláncokban történő megsértésének megelőzése érdekében a vállalati átvilágítás megerősítéséről szóló szövetségi törvény (átvilágítási törvény) főbb pontjairól, 2020. március 10.

²⁰ A Szövetségi Alkotmánybíróság időközben elismerte azt is, hogy a körülményektől függően, különös tekintettel a vállalatok erőfőrlényére, a magánszemélyek alapvető jogai közelíthetnek egymáshoz, sőt egyenértékűek is lehetnek. BVerfG NJW 2020, 300 (307) – „Recht auf Vergessen I”.

meglehetősen kezdetlegesek voltak. A szabálysértési törvény szempontjából a magán- és – OWIG 30.§²¹– jogi személyek számára előírányzott bírság meglehetősen konzervatív eszköznek minősül a törvényjavaslatban.

Összességében a törvény jó irányba tett lépést az emberi jogok megsértésének megelőzése érdekében. A törvényt azonban ki kell terjeszteni, különösen a környezetvédelmi átvilágítás tekintetében. A törvény előnyére vált volna, ha a már létező lépcsőzetes felelősség elvét többre értékelték volna, és bevonták volna a törvénybe. Az itt tárgyalt problémák jól ismertek például a kártérítési jogban a termékfelelősség²² területén vagy az élelmiszerjogban az ún. „láncfelelősség”²³ címszó alatt.

6. Áttekintés – az Európai Unió lehetséges beavatkozása

Egyre többen látják szükségesnek a standard rendelkezések egységes európai uniós szabályozását, ami teljes mértékben kívánatos lenne.²⁴ Az EU igazságügyi biztosa, DidierReynders2021-re törvényalkotási kezdeményezést jelentett be a vállalatok kötelező gondossági kötelezettsége tekintetében, ellátási láncuk mentén. A szabályozási keret egyértelmű végrehajtási mechanizmust és szankciórendszert fog tartalmazni.²⁵ Az európai jogalkotási folyamat azonban még mindig gyerekcipőben jár. Ha az EU általi szabályozásra kerülne sor, akkor az egyes európai tagállamok szabványait is harmonizálni kellene.

Irodalomjegyzék

- AMNESTY INTERNATIONAL DEUTSCHLAND/ BROT FÜR DIE WELT/ FORUM MENSCHENRECHTE / CORA-NETZWERK / GERMANWATCH / MISEREOR / VENRO: *Kein Mut zu mehr Verbindlichkeit – Kommentar deutscher Nichtregierungsorganisationen zum Nationalen Aktionsplan Wirtschaft und Menschenrechte der Bundesregierung*. A felülvizsgált verzió 2017.02.06. óta elérhető: <http://germanwatch.org/de/download/17288.pdf> (letöltve: 2021.02.02.).
- ASMUSSEN, Sven: *Haftung für CSR*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2020, <https://doi.org/10.1628/978-3-16-158969-0>.

²¹ Arról, hogy a német szabálysértési törvény alapján az anyavállalatok és azok vezető tisztségviselői felelősségre vonhatóak-e a külföldi leányvállalatok által jogsértéséiért, lásd: ROGALL, Klaus: in: MITSCH, Wolfgang (szerk.): *KarlsruherKommentar zum OWiG, 5. kiadás*, 2018, § 30 Rn. 87; § 130 Rn. 27. o.

²² FLEISCHER – KORCH: Zur deliktsrechtlichen Verantwortlichkeit von Auftraggebern in der Lieferkette, *ZfP* (2019), 2181. o.

²³ DANNECKER, Gerhard: Stufenverantwortung – wer haftet wofür? – Verantwortlichkeit in der Lebensmittelkette (from farm to fork) – nach der Basisverordnung für Lebensmittelrecht, *Zeitschrift für Lebensmittelrecht*, (2002), 19. és azt követő oldalak.

²⁴ Szintén lásd a német Umwelthilfe e.V. 2021.06.10-i sajtóközleményében: <https://www.duh.de/presse/pressemitteilungen/pressemitteilung/lieferkettengesetz-im-bundestag-enttaeuschend-fuer-umwelt-und-klimaschutz/> (letöltve: 28.07.2021).

²⁵ Globális ellátási láncok: Az EU törvényben kívánja rögzíteni a vállalatok gondossági kötelezettségét, az Európai Bizottság sajtóközleménye, lásd: https://ec.europa.eu/germany/news/20201006-globale-lieferketten_de. (letöltve: 2020.10.06.)

- ASMUSSEN, Sven – WAGNER, Gerhard: Menschenrechtsklagen vor englischen Gerichten: Von Yachten zu Konzernen. *Zeitschrift für europäisches Privatrecht (ZEuP)*, (2020), 979-998. o.
- AUSWÄRTIGES AMT: *Abschlussbericht zum Monitoring des Umsetzungsstandes der im Nationalen Aktionsplan Wirtschaft und Menschenrechte 2016–2020 beschriebenen menschenrechtlichen Sorgfaltspflicht von Unternehmen*, 13.10.2020, <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2405080/23e76da338f1a1c06b1306c8f5f74615/201013-nap-monitoring-abschlussbericht-data.pdf> (letöltve: 2021.02.02.)
- DANNECKER Gerhard: Stufenverantwortung – wer haftet wofür? – Verantwortlichkeit in der Lebens-mittelkette (from farm to fork) – nach der Basisverordnung für Lebensmittelrecht. *Zeitschrift für Lebensmittelrecht (ZLR)*, (2002), 19-34.o.
- DEUTSCHE UMWELTHILFE E.V.: Pressemitteilung vom 10.06.2021, <https://www.duh.de/presse/pressemitteilungen/pressemitteilung/lieferkettengesetz-im-bundestag-enttaeuschend-fuer-umwelt-und-klimaschutz/> (letöltve: 2021.07.28.).
- EIFERT Martin: *Regulierungsstrategien*. In: HOFMANN-RIEM, Wolfgang – SCHMIDT-ABMANN, Eberhard –VOBKUHLE, Andreas (szerk.): *Grundlagen des Verwaltungsrechts*, Bd. 1. München, Beck, 2. Aufl. 2012.
- FLEISCHER, Holger – KORCH, Stefan: Zur deliktsrechtlichen Verantwortlichkeit von Auftraggebern in der Lieferkette. *Zeitschrift für Wirtschaftsrecht (ZIP)*, (2019), 2181-2191. o.
- HÜBNER, Leonhard: Bausteine eines künftigen Lieferkettengesetzes. *Neue Zeitschrift für Gesellschaftsrecht (NZG)*, (2020), 1411-1416. o.
- KLINGER, Remo – KRAJEWSKI, Markus – KREBS, David – HARTMANN, Constantin: *Verankerung menschenrechtlicher Sorgfaltspflichten von Unternehmen im deutschen Recht*. Gutachten erstellt im Auftrag von Amnesty International, Brot für die Welt – Evangelischer Entwicklungsdienst, Germanwatch e.V. und Oxfam Deutschland e.V. aus dem März 2016, <https://www.oxfam.de/system/files/gutachten-sorgfaltspflichten-oxfam.pdf> (letöltve: 2021.02.02.).
- KUHLEN, Beatrix: *Corporate Social Responsibility (CSR): die ethische Verantwortung von Unternehmen für Ökologie, Ökonomie und Soziales*. Baden-Baden, Deutscher Wissenschaftsverlag, 2005.
- LESSENICH, Stephan: *Neben uns die Sintflut. Die Externalisierungsgesellschaft und ihr Preis*. München, Hanser Berlin, 2016.
- MENG, Werner: *Völkerrecht als wirtschaftlicher Ordnungsfaktor und entwicklungspolitisches Steuerungsinstrument*. In: MENG, Werner – MAGNUS, Ulrich – SCHLEMMER-SCHULTE, Sabine –COTTIER,Thomas – STOLL, Peter – Tobias – EPINEY, Astrid: *Das internationale Recht im Nord-Süd-Verhältnis*. Heidelberg, Müller, 2005.
- MONIEN, Johanna: *Prinzipien als Wegbereiter eines globalen Umweltrechts?*. Baden-Baden, Nomos, 2014. <https://doi.org/10.5771/9783845250755> (letöltve: 2021.02.04.)

- MONNHEIMER, Maria – NEDELCO, Philip: Wirtschaft und Menschenrechte – Kommt ein Sorgfaltspflichtengesetz?. *Zeitschrift für Rechtspolitik (ZRP)*, (2020), 205-209. o.
 - ROGALL, Klaus: § 30 OWiG. In: MITSCH, Wolfgang (szerk.): *Karlsruher Kommentar zum OWiG*. München, Beck, 5. Aufl. 2018.
 - RUDKOWSKI, Lena: Nachhaltigkeit in den internationalen Lieferketten als Haftungsrisiko für deutsche Unternehmen. *Corporate Compliance (CCZ)*, (2020), 352-355. o.
 - SCHIRMER, Jan-Erik: Nachhaltigkeit in den Privatrechten Europas. *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht (ZEuP)*, (2021), 35-63. o.
 - SCHMAHL Stefanie: Grundrechtsbindung der deutschen Staatsgewalt im Ausland. *Neue Juristische Wochenschrift (NJW)*, (2020), 2221-2224. o.
 - SPIEBHOFER, Birgit: Wirtschaft und Menschenrechte – rechtliche Aspekte der Corporate Social Responsibility. *Neue Juristische Wochenschrift (NJW)*, (2014), 2473-2479. o.
 - THOMALE, Christ – MURKO, Marina: Unternehmerische Haftung für Menschenrechtsverletzungen in transnationalen Lieferketten. *Europäische Zeitschrift für Arbeitsrecht (EuZA)*, (2021), 40-59. o.
-
-